Jan van den Broek

Het Boterdiep en de Chinese baby's

De honger van Chinese babys en de graagte waarmee FrieslandCampina die wil stillen vormen een bedreiging voor een stuk Gronings erfgoed van de buitencategorie: het Boterdiep.

FrieslandCampina ziet kansen in China en wil bij Bedum een nieuwe melkpoederfabriek bouwen. Dat lijkt een goed idee: voor de babys in China, voor de melkveehouders hier, voor de werkgelegenheid en voor de aandeelhouders van FrieslandCampina. De fabriek moet komen op de plaats waar nu het Boterdiep ligt. Voor de supermelkboer is dat geen probleem: die sloot leg je gewoon om en dan krijg je een groot bedrijfsterrein waar je zo'n nieuwe fabriek kwijt kunt. De gemeente Bedum is blij met het plan en ook de provincie Groningen is bereid mee te werken.

Nu is het niet ongewoon dat erfgoed moet wijken voor economische belangen. In Groningen weten we daar alles van. Daarbij komt nog dat het hier om een stukje landschap gaat, niet om mooie gebouwen die tegen de grond moeten.

Boterdiep vanaf het hoogholtje in Onderdendam

Op 3 februari van dit jaar stond in het Dagblad van het Noorden een opiniestuk waarin stelling werd genomen tegen dit plan.[1] De schrijvers, inwoners van Onderdendam, wijzen er

[1] 'Melkpoederfabriek vernietigt landschap' in: *Dagblad van het Noorden*, 3 februari 2018 http://www.dvhn.nl/Meningen/Opinie-Melkpoederfabriek-vernietigt-landschap-22877192.html

op dat het Boterdiep daar al ‘een kleine vierhonderd jaar’ ligt en dat de uitbreiding van FrieslandCampina een aantasting is van wat ze ‘het historisch watererfgoed van Groningen’ noemen.

Als zelfs betrokken Groningers zoals de briefschrijvers niet weten dat het bewuste stuk Boterdiep minstens 1000 jaar oud is – en niet 400 jaar zoals ze schrijven – dan is het geen wonder dat ook grote melkboeren, lokale en regionale bestuurders denken dat het met de waarde van zo’n oude sloot wel niet zo’n vaart zal lopen.
Het is dus zinvol om de historie van het Boterdiep eens nader te bekijken. We kunnen daarbij niet op een goede bestaande studie teruggrijpen om de eenvoudige reden dat die niet bestaat. In dit korte artikel volsta met hetgeen ik op grond van mijn aantekeningen kan meedelen.

ORDONNANTIE
Op den Treck-Wegh
ende het gebruyck van dien tusschen de Stadt Groningen / Hirum / Warffum / Cantes ende Withuysen / uyt den Naem ende van wegen de E. E. Mog. Heeren Staten van Stadt Groningen ende Ommelanden tusschen d' Eems ende Lauwers beraemt ende gearresteert.

Gedruckt tot Groningen,
By de WEDUWE van Edzard' Huysman, Provincie ende Academie Boeckdruckster Ordin. An. 1660.

Ordonnantie op het trekveer naar Hunsingo, 1660 (GrA 1605-869)

Trekvaart naar Hunsingo

Wanneer het Boterdiep wordt genoemd denken we aan het kanaal tussen de stad Groningen en Uithuizen. Binnen de gemeentegrenzen van Groningen is het gedempt, maar voor de rest bestaat het nog. Het kanaal is eeuwenlang de belangrijkste verkeersader geweest tussen het oostelijke deel van Hunsingo en de stad en bestaat uit een groot aantal kortere waterwegen die alle hun eigen ontstaansgeschiedenis hebben. Het Boterdiep is halverwege de 17^{e} eeuw ingericht als provinciale trekvaart. Daarop is het wijdverbreide idee gebaseerd dat het Boterdiep uit de 17^{e} eeuw zou dateren.
Met de aanleg van trekvaarten volgde de provincie Stad Groningen en Ommelanden het voorbeeld van andere provincies en ook dat van de stad Groningen zelf, die al enkele decennia eerder door haar eigen jurisdicties Gorecht en Oldambt met succes een trekvaart

naar Sappemeer, Zuidbroek en Winschoten had aangelegd: het 'Herendiep' dat later Winschoterdiep is gaan heten.

In Groningerland werd de aanleg van provinciale trekvaarten vertraagd door de ruzies die Stad en Lande in de eerste helft van de 17e eeuw verdeeld hielden. Toen de Staten-Generaal halverwege dezelfde eeuw daaraan een einde hadden gemaakt, kon er worden samengewerkt om onder meer de provinciale infrastructuur te moderniseren. Er werden provinciale trekvaarten aangelegd naar Delfzijl, Friesland en Hunsingo. De laatste waterweg splitste zich in Onderdendam in twee takken: een westelijke naar Ulrum en een oostelijke naar Uithuizen. In alle gevallen werd zoveel mogelijk gebruik gemaakt van bestaande watergangen.
De inrichting tot trekvaart behelsde vrijwel steeds verbreding van de bestaande – dikwijls oeroude – watergangen, het weghalen van drempels, overtomen en andere obstakels, de aanleg van een trekpad erlangs en de reglementering van het gebruik van de nieuwe vaarweg. Verbreding van de bestaande watergangen maakte het niet alleen mogelijk dat schepen elkaar konden passeren, ze was ook nodig om aan de aarde te komen waarmee de naastgelegen trekweg kon worden opgehoogd. Hoe hoger de trekweg was, hoe meer kans bestond dat hij gedurende het hele jaar gebruikt kon worden. Daarbij komt nog dat de doorgaande grote kanalen ook steeds meer dienst gingen doen als boezemwateren. Naarmate er meer watermolens kwamen werd dit aspect belangrijker. Hoe breder een kanaal was, hoe geschikter het was als waterberging.

Naam

Toen het Boterdiep in de 17e eeuw als provinciale trekvaart werd ingericht, heette het nog niet 'Boterdiep'. Wie in de buurt van het kanaal woonde had het gewoon over 'het diep' of 'het trekdiep'. Wanneer men preciezer wilde zijn noemde men het 'de trekvaart naar Hunsingo'. De naam 'Boterdiep' is pas na verloop van tijd voor het hele tracé in zwang gekomen. Uit de bronnen valt op te maken dat de oorsprong van de naam in het stadsgebied van Groningen moet worden gezocht. De oudste tekst waarin ik hem tegenkwam, dateert van 1521.[2] Daarin wordt van een stuk land gezegd dat het gelegen is tussen de Korreweg (*Currenwech*) in het zuiden en het *Botterdeep* in het noorden. Uit de context blijkt dat de vaarweg werd bedoeld die in andere oude bronnen eenvoudig 'Kleisloot' heette en die vanaf de Korreweg naar Noorderhoogebrug liep. Duidelijk is wel hoe deze naam in de wereld is gekomen: via deze watergang kwamen ook toen al, lang voordat het provinciale trekdiep tot stand kwam, de meeste zuivelproducten naar de Groninger markt.

Overzicht

Met het noemen van de Kleisloot heb ik al een voorschotje genomen op het overzicht van de verschillende onderdelen van het Boterdiep. We beginnen bij het zuidelijke uiteinde van het kanaal.

Het eerste stuk van het latere Boterdiep begon bij het Schuitendiep, op de plek waar we op de stadsplattegrond van Egbert Haubois de Steenmarkt zien, en sloot even voorbij de

[2] GrA 1539-62 reg.nr. 671 (1521). Met het *nye deep* dat in een oorkonde van 1429 wordt genoemd, is waarschijnlijk de *Nye Graft* bedoeld (GrA 172-343 reg.nr. 135).

Korreweg aan op de Kleisloot. Het liep parallel aan het Selwerderdiep, het kanaal dat rond 1400 is gegraven om het water van de Hunze dat via het Schuitendiep naar de stad was geleid, noordwaarts af te voeren naar de Borgham.

Het zuidelijke einde van het Boterdiep en de Steenmarkt op de vogelvluchtplattegrond van Egbert Haubois, ca. 1640.

Dit eerste stuk van het Boterdiep was niet het oudste. Het is omstreeks 1420 gegraven om schippers die hun vrachten via de Kleisloot naar Groningen brachten in de gelegenheid te stellen om hun goederen vlak buiten de Ebbingepoort te lossen. Voordat deze *Nye Graft* of *Nye Deep* werd gegraven, moest de lading aan het zuidelijke uiteinde van de Kleisloot worden gelost, waarna ze per as of slee via een brug over het Selwerderdiep en de voorloper van de Nieuwe Ebbingestraat naar de markt werd vervoerd; een afstand van meer dan een kilometer.

De *Nye Graft* sloot in het noorden dus aan op de Kleisloot, die waarschijnlijk al in de tweede helft van de 14e eeuw, dat wil zeggen: vóór het graven van het Selwerderdiep, in de richting van het latere Noorderhoogebrug was gegraven als onderdeel van een vaarweg vanuit Hunsingo naar de stad Groningen.
De term *Nye Graft* of *Nye Deep* komt slechts een enkele keer in de bronnen voor. In de zestiende eeuw werd het hele kanaal tussen het Schuitendiep en Noorderhoogebrug zowel Kleisloot als Boterdiep genoemd. Het spreekt voor zich dat dit veel verwarring heeft gesticht.[3]

Ter plaatse van het huidige Noorderhoogebrug zijn stukjes van de oude Hunzebedding en de Beijumerzuidwending onderdeel geworden van het Boterdiep.[4] Het gedeelte van het huidige Boterdiep tussen de Beijumerzuidwending en Plattenburg – de plek tussen Zuidwolde en Noordwolde waar het diep een knik maakt – heette oudtijds Zuidwoldermaar. Het moet uit dezelfde tijd dateren als de Kleisloot (tweede helft 14e eeuw) en is, ook al een overeenkomst met de Kleisloot, schuin door de oude verkaveling gegraven. Dit wijst erop dat deze watergang niet ten behoeve van waterlossing, maar voor het scheepvaartverkeer is

---

3 Een geannoteerde bespreking van deze materie vindt men in *Groningen en het Drentse water* 9, 'Kleisloot,Selwerderdiep en Boterdiep' http://www.vanlauwerstoteems.nl/groningen-en-het-drentse-water-9.html.

4 Zie Jan van den Broek, *Een kronkelend verhaal* (Assen 2011) 177 plaatje 18.7 en *Groningen en het Drentse water* 9.3 'Noorderhoogebrug'.

aangelegd. Ook de oriëntatie ervan is duidelijk: hij ligt op een lijn die vanaf Plattenburg op de kerk van Zuidwolde is geraaid. De lijn wijkt een beetje uit voor de kerk om vervolgens de oorspronkelijke richting te hernemen tot aan de Beijumerzuidwending.

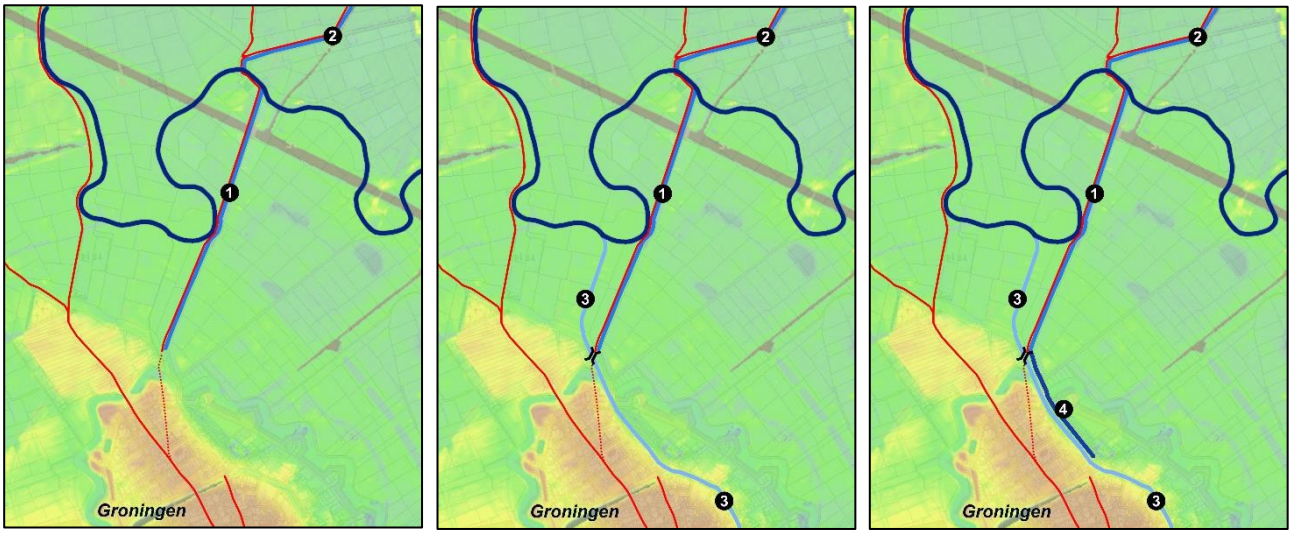

De infrastructuur ten noorden van de stad Groningen, ca. 1370-ca. 1420. De donkerblauwe kronkellijn is de Hunze. Rond 1370 (links) is een vaarweg gegraven tussen Groningen en Hunsingo. Binnen de grenzen van het Groninger stadsgebied is dat de Kleisloot met, parallel daaraan, de Kleiweg. Ten noorden van het latere Noorderhoogebrug bestond de nieuwe vaarroute uit een stukje van de reeds bestaande Beijumerzuidwending en het daarop bij punt 2 aansluitende nieuw gegraven Zuidwoldermaar.
Omstreeks 1400 is de Hunze vanaf Uilkenham naar en voorbij de stad Groningen geleid via een tracé dat op het middelste plaatje is aangegeven met het cijfer 3. Ten zuiden en ter hoogte van de stad heette het kanaal Schuitendiep, ten noorden ervan Selwerderdiep.
Het Selwerderdiep moest vanwege zijn functie en wisselende peil gescheiden blijven van de Kleisloot. Ten behoeve van het verkeer over de Kleisloot en Kleiweg is een brug over het Selwerderdiep gebouwd.
In 1422 of daaromtrent is (rechter plaatje) vanaf het uiteinde van de Kleisloot een schipvaart (4) gegraven tot vlak buiten de Ebbingepoort zodat goederen zo dicht mogelijk bij de stad konden worden gelost.
In oude bronnen wordt de schipvaart aangeduid als *Nye Graft* of *Nye Deep*, later kennen we deze watergang onder de naam Boterdiep.

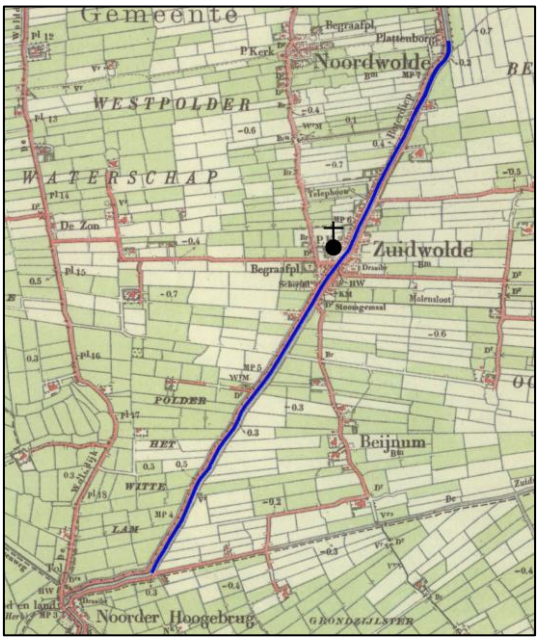

Het Zuidwoldermaar
(Boterdiep tussen Beijumerzuidwending en Plattenburg)
is vermoedelijk in de 14e eeuw als schipvaart gegraven.

Het is niet toevallig dat de Hunsingoërs hun vaarroute naar Groningen vanaf Plattenburg groeven. Op die plek sloot de nieuwe waterweg aan op de scheidsloot die de grens vormde tussen de oostwest georiënteerde verkaveling die zijn oorsprong heeft vanaf de wierden van Ubbega enerzijds en de hoofdzakelijk noordwest-zuidoost lopende verkaveling van Bedum (Innersdijk). Deze scheidsloot dateert uit de tijd van de ontginningen en zal zo'n 1000 jaar oud zijn.

Het feit dat er – vermoedelijk in de 14^{e} eeuw – een kunstmatige vaarweg vanaf Plattenburg in zuidelijke richting is gegraven, maakt duidelijk dat toen ook de genoemde scheidsloot al dienst deed als vaarweg.

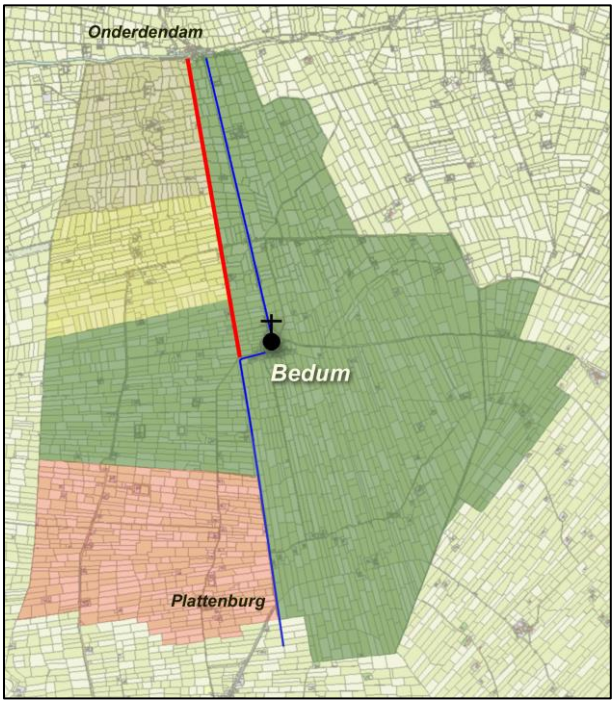

Tussen Bedum en Plattenburg ligt het Boterdiep op de lijn die de scheiding vormt tussen de oost-west georiënteerde verkaveling vanaf de Ubbegaër wierden en de noord-zuid gerichte verkaveling die samenhangt met de inrichting van het land ten noorden van Bedum.
De aan de grenslijn grenzende kerspelen zijn met verschillende kleuren aangegeven.
Ten noorden van Bedum ligt de Stadsweg/Lageweg (rood) op de bedoelde scheidslijn.

In Bedum loopt de oude grenslijn in dezelfde richting door naar Onderdendam (Lageweg-Stadsweg) en is ook daar de grens tussen verschillende ontginningsrichtingen. Het door de grenssloot noordwaarts lopende water is in Bedum een eindje in oostelijke richting afgeleid en aangesloten op een watergang die toen al bestond: het Boterdiep tussen Bedum en Onderdendam. Over de aanleg daarvan later meer.

Vanaf Onderdendam naar Fraamklap volgt het Boterdiep het Deelstermaar, dat waarschijnlijk uit dezelfde tijd stamt als de Delf in Fivelgo (9^{e} of vroege 10^{e} eeuw?). Vanaf Fraamklap naar Middelstum volgt het Boterdiep een bestaande – maar wel gegraven – waterloop die wat zijn functie betreft overeenkomt met de sloten die vanuit het Fivelgoër wierdenland ten zuiden van de Fivelbaai in zuidelijke richting naar de veengebieden van Duurswold zijn gegraven. Ook de vanuit Middelstum in zuidwestelijke richting gegraven, nu grotendeels verdwenen sloot is aangelegd ter ontsluiting van een veengebied. Dat veen lag in de streek waar we nu Rodeschool vinden. De ouderdom van het Boterdiep bij Middelstum blijkt onder meer uit het feit dat het diep tussen Fraamklap en Kantens vroeger 'het Oudemaar' werd genoemd.

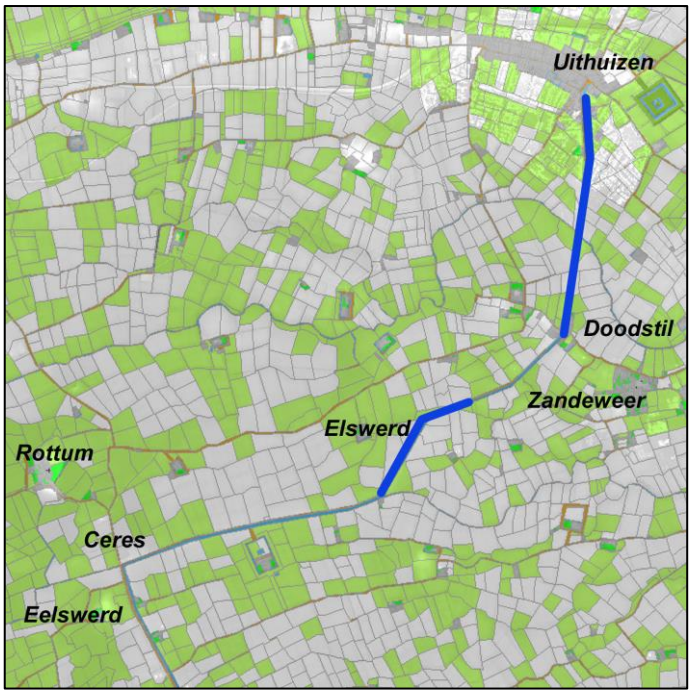

Het Boterdiep tussen Eelswerd en Uithuizen. Toen in de zeventiende eeuw 'de provinciale trekvaart naar Hunsingo' werd aangelegd, is zoveel mogelijk gebruik gemaakt van bestaande watergangen. De met dikke blauwe lijnen aangegeven stukken doorsnijden de verkaveling en zijn waarschijnlijk pas in de tweede helft van de zeventiende eeuw gegraven.

Over het Boterdiep tussen Middelstum en Uithuizen moet ik kort zijn. Ik heb dit deel van het kanaal niet bestudeerd en kan er alleen op wijzen dat ook dit gedeelte bestaat uit meerdere losse onderdelen. Er zijn stukjes die – dit blijkt uit het feit dat ze schuin door de verkaveling gaan – doelbewust en relatief laat zijn gegraven (zoals bij boerderij Elswerd en tussen Doodstil en Uithuizen), andere zijn kennelijk gekanaliseerde natuurlijke waterlopen. De bedoelde 'late' stukjes zijn waarschijnlijk eerst in de 17e eeuw gegraven. Het kanaalvak dat vanaf de ruïne van de steenfabriek Ceres naar het oosten loopt is een duidelijk voorbeeld van een vergraven natuurlijke waterloop: aan de westzijde is een stuk van het Koksmaar een onderdeel daarvan, ten westen en zuiden van Zandeweer vinden we diezelfde oude waterloop terug met de naam Zandeweerstermaar.

Ter Laan en het Boterdiep

Het Boterdiep tussen Bedum en Onderdendam past in de verkaveling van het noordelijke deel van het kerspel Bedum en het zuidwestelijke stuk van het kerspel Middelstum. De meest recente reconstructie daarvan vindt men in mijn *Tweestromenland*. *De ontwikkeling van het landschap tussen Hunze en Fivel.*[5] Kortgezegd komt het erop neer dat in die streek aanvankelijk veen heeft gelegen en dat dit veen ontgonnen is door kolonisten die afkomstig waren van de nederzettingen op de wierdenrij Usquert-Middelstum. Waarschijnlijk zijn de eerste kolonisten het veengebied binnengekomen via de natuurlijke stroompjes die vanuit het veen in noordoostelijke richting liepen. Als gevolg van de ontginningswerkzaamheden verdween het veen als sneeuw voor de zon, daalde de bodem en veranderde de streek in een onbegaanbaar rietmoeras. Om het opnieuw bruikbaar te maken moest het ontwaterd worden. Op grond van de verkaveling van het land mogen we veronderstellen dat het betreffende gebied uit twee grote blokken bestond: een tussen Bedum en Westerwijtwerd

[5] Het betreft aantekeningen voor een voordracht voor de Historische Vereniging gemeente Bedum op 18 april 2018. Dit stuk is te vinden op de website www.vanlauwerstoteems.nl onder de rubriek 'Mengelwerk'.

(het 'Rodeschoolblok') en een ten noorden van Bedum. In het eerstgenoemde blok lopen de kavellijnen evenwijdig aan elkaar, in het blok ten noorden van Bedum géren de kavellijnen, met dien verstande dat de stroken tussen de sloten in het zuiden wat breder zijn dan aan de noordzijde.
De oudste en belangrijkste sloot van het 'Rodeschoolblok' is de 'Terlaanstertocht' waarlangs halverwege de 12e eeuw het Kardingermaar is afgeleid en die de oostelijke begrenzing van het 'Rodeschoolblok' vormt.[6] De nu nog zichtbare verkaveling van dit gebied is dus tot stand gekomen toen de bodem als gevolg van de ontginning van het veen zover gedaald was dat het water niet meer weg kon.

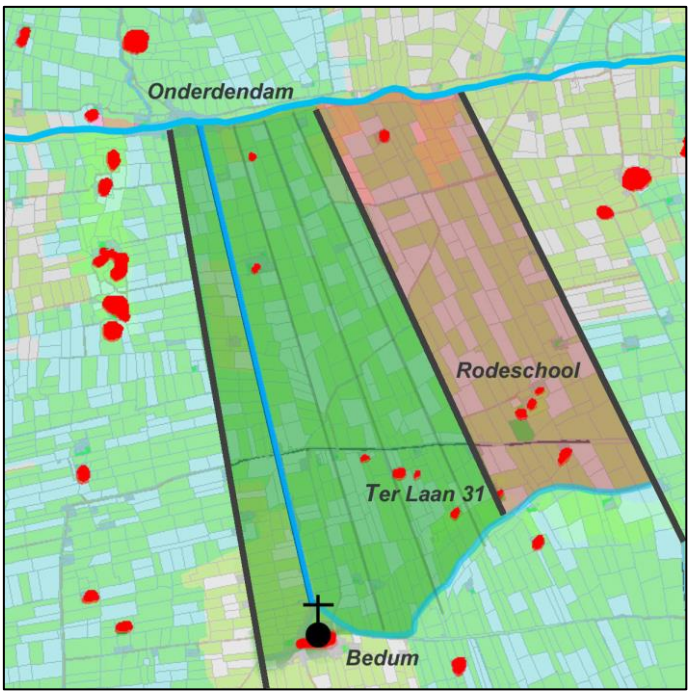

De drie zwarte lijnen omsluiten twee ontginningsblokken ten noorden van Bedum waarvan de percelering verschilt: in het groene gebied zien we gérende kavellijnen, in het rode 'Rodeschoolblok' lopen de kavelsloten parallel aan elkaar.
De linker zwarte lijn is het noordelijke stuk van de lijn Onderdendam-Plattenburg. Daarop liggen de Stadsweg/Lageweg en het zuidelijke deel van het Boterdiep. De middelste zwarte lijn loopt van Ter Laan 31 op Warffum; ze vormt de westgrens van het 'Rodeschoolblok'. De rechter zwarte lijn markeert de 'Terlaanstertocht' die gegraven is om het water van het oude Terlaanstermaar naar het noorden af te voeren. Die watergang is aangegeven met een blauwe kronkelende lijn. Het Boterdiep ligt op de meest westelijke van de vier gérende kavellijnen in het groene blok.

Er zijn aanwijzingen voor de veronderstelling dat de inrichting van het ten noorden van Bedum gelegen ontginningsblok met de gérende kavels ouder is dan die van het Rodeschoolblok. Dat geldt in elk geval voor het westelijke deel van dit blok. Het géren van de kavellijnen in dit gebied is een gevolg van de manier waarop de twee belangrijkste elementen in dit blok tot stand zijn gekomen. Die twee elementen zijn de westgrens en de belangrijkste watergang daarin, het Boterdiep. De westgrens, lopend vanaf Onderdendam tot aan de knik in het Boterdiep bij Plattenburg, is afgeleid van de raailijn Sauwerd-Bedum. De oriëntatie van het Boterdiep tussen Bedum en Onderdendam is minder gemakkelijk te verklaren. Er is echter reden om aan te nemen dat de op een veenterpje gelegen woonstee van Walfridus, de patroon van Bedum, bij de aanleg van deze sloot een van de oriëntatiepunten is geweest. Later, nadat Walfridus door de Noormannen was vermoord, is op deze plek een houten grafkapel gebouwd, die enkele tientallen jaren later is vervangen door een tufstenen kerk.[7] Het zou me niet verbazen wanneer de legende over de ontginningswerkzaamheden van Walfridus, die in de tweede helft van de 10e eeuw worden

6 De naam 'Terlaanstertocht' zal men tevergeefs op kaarten zoeken. Ik heb hem zelf bedacht om aan te geven met welk doel deze waterloop in eerste instantie is gegraven.

7 Piet Kooi, 'Het archeologisch onderzoek in de Walfriduskerk van Bedum' in: *Groninger Kerken* 14e jaargang nr. 1, maart 1997 (5-14), 9.

gedateerd, aanknoopt bij de inrichting van het ten noorden van Bedum gelegen gebied en dat het de heilige Walfridus is geweest die het initiatief heeft genomen tot het graven van de sloot die we nu kennen als het Boterdiep tussen Bedum en Onderdendam.

Het is jammer dat we niet preciezer en stelliger kunnen zijn, maar het lijkt erop dat het stuk Boterdiep tussen Bedum en het Winsumerdiep in de tweede helft van de 10^{e} eeuw is aangelegd en dus 600-700 jaar ouder is dan de in de aanhef van dit verhaal genoemde opiniestukschrijvers denken.

We moeten afwachten of de baby's in China straks melk uit Bedum te drinken krijgen. Van mij mogen ze, maar als het even kan zonder aantasting van ons cultuurgoed. Het zou geweldig zijn wanneer culturele waarden het in dit geval eens winnen van de economie. En het zou ook mooi zijn als iemand eens de moed opvatte om de geschiedenis van het Boterdiep eens goed uit te zoeken.